

Байғараев Н.А.

XIX ғасырдың соңы – XX ғасырдың бас кезіндегі Қазақ даласындағы мұсылмандық білім беру тарихынан

Мақалада ресейлік отаршылдық саясаттың күшейген кезеңі, яғни XIX ғасырдың соңы – XX ғасырдың бас кезіндегі Қазақ даласындағы мұсылмандық білім беру жүйесінің тарихы қарастырылады. Автор дәстүрлі оқу орындарының қызметін, мектептер мен медреселердің қарқынды дамуын, зерттеліп отырған кезеңдегі мұсылмандық білім берудегі модернизациялық үдерістерді ашып көрсетеді. Сонымен қатар, мақалада «Мухаммадия» және «Хусаиния» медреселерінде қазақ даласынан келіп оқыған оқушылар туралы архив мәліметтері беріледі. Сондай-ақ Қ. Жұбанов өмірбаянына қатысты, оның расында «Хусаиния» медресесінде оқығанын растайтын архив құжаты жарияланып отыр.

Түйін сөздер: жәдидшілдік, ағартушылық, зайырлы білім, мектеп, медресе.

Baigarayev N.A.

Fragments from a history of Muslim education in the Kazakh steppe at the end of XIX – early XX centuries

The article highlights the history of Muslim education in the Kazakh steppe at the end of XIX – early XX century, in the period of strengthening of the Russian colonial policy. The author examines the activities of traditional schools, showed growth of maktaba and madrasa, are disclosed processes of modernization in the Muslim education in the study period. Also, the article provides archival data for studying in madrassas «Muhammadiyah» and «Husain» from the Kazakh steppe. Published archival document on the biography of K. Zhubanov that he actually studied in madrassas «Husain».

Key words: jadidism, enlightenment, secular education, maktaba, madrasa.

Байғараев Н.А.

Из истории мусульманского образования в Казахской степи в конце XIX – начале XX вв.

В статье освещается история мусульманского образования в Казахской степи в конце XIX – начале XX века, в период усиления российской колониальной политики. Автор рассматривает деятельность традиционных учебных заведений, рост мектебе и медресе, процессы модернизации в мусульманском образовании в изучаемый период. В статье приводятся архивные данные по обучавшимся в медресе «Мухаммадия» и «Хусаиния» из Казахской степи. Опубликован архивный документ, касающийся биографии К. Жубанова о том, что он действительно обучался в медресе «Хусаиния».

Ключевые слова: джадидизм, просветительство, светское образование, мектебе, медресе.

**ХІХ ҒАСЫРДЫҢ
СОҢЫ – ХХ ҒАСЫРДЫҢ
БАС КЕЗІНДЕГІ ҚАЗАҚ
ДАЛАСЫНДАҒЫ
МҰСЫЛМАНДЫҚ БІЛІМ
БЕРУ ТАРИХЫНАН**

ХІХ ғасырдың аяғы – ХХ ғасырдың басында қазақ даласындағы ағартушылық жұмысының бір бағыты мұсылмандық мектептер мен медреселер желісімен жүзеге асырылды. Мәдениет өскелең ұрпақты қоғамда өзін ұстауға, танытуға және орнын табуға үйрететін негізгі фактор болғандықтан, мұсылмандық білім беру жүйесі рухани мәдениеттің бір бөлшегі ретінде қазақ халқының ұлттық танымының қалыптасуына үлкен ықпал етті.

ХІХ ғасырда мектеп пен медреседе білім беру ісі ескі әдісте жүзеге асырылды. Мектеп – бұл бастауыш үлгідегі оқу орны, мұнда балалардың сауатын ашып, құранды жатқа оқытатын болған. Оны аяқтағаннан кейін ауқатты қазақ балалары медреселерге оқуын жалғастыруға аттанған. Медресе – бұл мұсылмандық құқықтың білгірі, рухани дамыған, діни-адамгершілік негізде тәрбиеленген тұлғаны даярлайтын орта және жоғары оқу орны болып есептелінді. Сонымен қатар, медресе оқытушыларды дайындайтын «жоғары оқу орны» қызметін де атқарды. «Қазақтарда басқа исламды қабылдаған халықтар сияқты діни мектептің екі түрі болды: бастауыш-мектеп (араб. мактаб) және жоғары-медресе (араб. мадраса). Мектептің міндеті Құран және басқа да діни кітаптар мәтінін жазуға (сауат ашуға) және оқуға үйрету болып табылды. Медресе исламның білгірлері, мұсылмандық дінді және мұсылмандық құқықтың мәселелерін түсіндірушілердің дәріс (дарс) оқитын орыны болды» [1, 24 б.].

ХІХ ғасырда патшалық Ресей империясы кейде мектептердің орнына медресе атауын да қолданғаны белгілі. Дәстүрлі мектептердің қырғыз (қазақ), татар, башқұрттардағы аталуы жөнінде белгілі түркітанушы, Қазан округіндегі татар, башқұрт және қырғыз мектептерінің инспекторы В.В. Радлов өз еңбектерінде мектеп атауының Ресейдің кейбір аймақтарында медресе деп те алғанын айтады [2, 15 б.].

Мектептердегі оқу мерзімі әр түрлі болды, оқушының ынтасына байланысты 3 жылдан 5 жылға дейінгі аралықта. Оқудың алғашқы жылында араб графикасын, «Аптиек» (Хафтийек) игерген, екінші жылы – оқу, Құран мәтіндерін жаттау. Күніне 2-3 әріпті және мәтіннің бірнеше жолдарын жаттаған. Сонымен қатар, «Иман шарт», «Чар-Китаб», татар тіліндегі «Бадауам»,

«Кырык фарыс» және т.б. дұға, шарифат, парыз мәтіндерін қамтыған оқу құралдарын пайдаланған [1, 25-26 бб.]. Мектепте оқытылған оқу құралдарының қатарында, Құранды түсіндіріп аударған Шәкәрім Құдайбердіұлының редакциялауындағы балаларға үзінділер түсіндіріп жазған кітабы және бірінші қазақ кириллицалық сөздігінің авторы Ы.Алтынсариннің кітаптары да болды [3].

Оқытушы қызметіне есейіп кемелденген, медресені тәмамдағаны туралы дипломы бар адамды алған. Патшалық билік мұсылмандық оқу орындарының қызметін бақылауда ұстауға тырысты. 1867-1868 жылғы әкімшілік реформалар бойынша мектеп пен медресе ашу үшін үйез басшысынан рұқсат алу керек болды.

XX ғасырдың бас кезінде дәстүрлі мектептер мен медреселер заман талабына сай қоғамды қанағаттандыра алмады. Сондықтан да көзі ашық ұлт зиялылары, жәдидтер мұсылмандық оқу орындарын жандандыру қозғалысын бастады. Олардың тікелей басшылығымен жаңа әдіспен оқытатын мектептер ашыла бастады. XIX – XX ғасырлар шегінде қазақ қоғамында беделді оқу орындарында, медреселерде білім алған жастар көбейіп, олар жаңаша білім алып, еуропалық ғылым мен қоғамдық-саяси өмір жетістіктерімен танысып, қазақ даласына ағартушылықтың жаңа лебін әкелу қазақ қоғамын, мәдениетін қалыптастырудың алғышарты болады деп есептеді. Шынында да, білім берудегі реформа XX ғасырдың бас кезіндегі қазақтардың рухани мәдениетінің негізгі өзегі болды. Заман ағымынан қалып қоймай, жан-жақты түрлі ғылым салаларын игеруді көздеген олардың іс-әрекеті мерзімді басылымдарда жарық көрді [4, 138-139 бб.].

Жәдидтер өздері оқыған медреселердегі білім, тәлім, тәрбиені ұштастырып, жергілікті халықтың талабына сай оңтайландыруды ұсынды, олардың қатарында оқу барысын дұрыс ұйымдастыру үшін мектепке қажет оқу құралдарын жазғандары да болды. Жәдидтер өз халқын білімді, құлдықтан, рухани дағдарыстан еркін халық ретінде көргісі келді. «Алдыңғы қатардағы ұлттық интеллигенция орыс және еуропалық білім жүйесінің әсер етуімен діни қағидаттарды жаттату мен оларды түсіндіруді оқытудың негізі етіп алған ортағасырлық мектептерге қарсы шықты. Жәдидтер оқытудың жаңа, дыбыстық әдісін ұсынды, сонымен қатар, мектепте діннен басқа, ана тілі мен әдебиетін, математиканы, тарихты, жағрафияны және басқа да дүниаяуи ғылымдарды оқытуды талап етті» [2,

45 б.]. Жаңа әдісте оқыту жүйесінің ерекшелігі, бұрынғы әріптеп, буынға бөліп оқыту әдісінің орнына дыбыстап оқытуды енгізу арқылы оқу мерзімін екі есеге қысқартты.

Қазақ даласындағы зайырлы білім беру ісі жергілікті халықтың талап мүддесіне сай қызмет атқарды. Тіпті қазақ халқының көшпелі өмір сүру жағдайы да сауат ашуға кедергі келтірмеді. Өйткені көшпелілік тұрмысына лайықталған мұсылмандық оқу орындары «көшпелі гимназиялар» жұмыс жасады. Сондықтан да ауылдық жерлердің бәрінде дерлік мектептер жұмыс жасады. Ал ауыл молдасынан білім алған жастар оқуын ары қарай медреседе жалғастырды. Медреседе білім алған кейбір жастар жазғы демалыстарында ауылда бала оқытумен айналысқан. Мәселен, Орынбор облыстық Мемлекеттік архивіндегі құжаттарда қазақ, татар жастары – мударристер жазғы демалыс кезінде қазақ даласында білім беру мақсатында жылжымалы киіз үй-мектептерін ұйымдастырып, жұмыс жасағаны туралы мәліметтер кездеседі. Ондағы білім берудің дыбыстап оқыту әдісімен жүргізілгені, тіпті оқу ақысының жоғары болуына қарамастан, білім алушылардың санының көп болғаны айтылады. «В Сыр-Даринскую и другие области туркестанского Края в течений нескольких последних лет на летнее вакационное время выезжают молодые татары мударицы из татарского мадраса «Галие» в гор. Уфе и открывают летучие юрты-школы для местного киргизского населения... Влияние пришлых учителей на местных киргиз настолько велико, что некоторые из киргиз отправляются на зиму в Уфу и принимаются татарами в тоже мадраса «Галие» на обучение» [6, 21 п.]. Яғни жаз бойы осындай жолмен сауат ашқан қазақ жастары жәдидшілдіктің ірі орталықтары болған Орынбор, Қазан және Уфа сияқты қалаларға білімін медреседе жалғастыруға аттанатын болған.

Сондай медреселерде оқыған қазақ жастарының тізімін келтірер болсақ, мысалы, 1913-1914 оқу жылы «Мұхаммадия» медресесінде білім алғандар Абдуллин К. (Ақтөбе үйезі) [7, 7 п.], 1914-1915 оқу жылында Дауылбаев С.А. (Ақмола үйезі) [8, 357-п.с.], Ирғалиев Б. (Тереңқұдық ауылы), Шығыров Н. (Тереңқұдық ауылы) [8, 358 п.], Аюпов А. (Тұмаш ауылы), Аралов Л. (Кемесай ауылы) [8, 359-п.с.], Жүсіпов С. (№2 болыс, Астрахан губ.), Мұрселеев М. (№4 болыс, Астрахан губ.), Айталиев Н. (№4 болыс, Астрахан губ.). [8, 360-п.], 1916-1917 оқу жылы «Мұхаммадия» медресесінде білім алған Теміралиев З. [9, 237-п.], (Астрахан губ.), осы жылы жоғарыда

аты аталған Л. Аралов, С.А. Дауылбаев, А. Аюповтар келесі сыныпта оқыған [9, 239-240-пп.], Шабакөв Н. (Теренқұдық ауылы Астрахан губ.). [9, 241-п.]. Бұл «Мұхаммадия» медресесінде 1913-1917 жылдар аралығында білім алған қазақ жастары, негізінен басым көпшілігі Астрахан губерниясының тұрғындары. Бұдан басқа архив құжаттарының ішінен Ахунов медресесінде 1913-1914 оқу жылында Сұнали болыстығының тұрғындары Ғ. Суннятов пен Ғ. Бисанғалиевтер сияқты қазақ жастарының оқығаны туралы дерек кездестіреміз. [10] Сонымен қатар осы аралықта, яғни 1914-1917 жылдарда Хусаиния медресесінде оқыған қазақ жастарының саны – 45. Мәселен, 1916-1917 оқу жылында Ішкі Қырғыз Ордасынан Х.Ж. Басымов [11, 226 п.], Ырғыз үйезінен А.Д. Имашев, [11, 217-п.], Ақтөбе үйезінен Х.Ж. Өтемісов [11, 180-п.] және т.б. қазақ жастарының оқығаны жөнінде Орынбор облыстық мемлекеттік архивінің 213 қорының 1-ші тізімдемесінде сақталған. Сонымен қатар, архивтен табылған құжаттардың ішінде ең маңыздысы Қ. Жұбановтың өміріне қатысты дерек. Қазақ халқының біртуар азаматы, тіл білімі саласындағы алғашқы қазақ профессоры (1932), түркітанушы, педагог Құдайберген Жұбановтың өмірбаянында Хусаиния медресесінде оқыған деген дерек бар, бірақ оны растайтын құжат зерттеушілердің еңбектерінен кездестірмедік. Оның себебі медреседе оқыған қазақ жастары туралы тізім толық емес, кей жылдардыкі тіпті сақталмаған, сондықтан да зерттеушілер нақты оқығаны туралы құжатқа сілтеме жасай алмаған. Дегенмен біз Қ. Жұбановтың осы оқу орнында оқығанын растайтын құжатты таптық, оны зерттеушілердің көзден таса етіп алғаны бұл құжат араб графикасы негізінде татар тілінде жазылған, мұнда оқушы Қ. Жұбановтың медресе кітапханасынан алған оқулықтары тіркелген, ал бұл өз кезегінде Қ. Жұбановтың 1914-1915 оқу жылында Хусаиния медресесінде оқығанын дәлелдейтін дерек болып табылады [12].

Қазақ даласында отаршылдық биліктің жоғарыдан нұсқауымен ашылған училищелерінен, халық арасында мұсылмандық негізде кең етек жайған мектептер мен медреселердің беделі жоғары болды. XIX ғасырдың соңы – XX ғасырдың бас кезінде Қазақстан территориясында білім алуға ұмтылушылар санының күн сайын артуына байланысты жаңа мектептер мен медреселер ашылып, көбейе түсті. Қазақ жерінде жұмыс жасаған медреселердің барлығын дерлік атау мүмкін емес, өйткені бірі ресми рұқсат қағазымен жұмыс жасаса, бірі жасырын бала

оқыту ісімен айналысты. Дегенмен, баспасөз беттерінде жарияланған мақалалар бойынша жекеленген аудандарда ашылған мектептер жөніндегі ақпараттар негізінде қазақ жерінің барлық түкпірінде оқу орындары болғанына көз жеткізуге болады. Мысалы, татар газеті «Тәржіман» беттерінде қазақ жерінде жаңадан ашылып, жұмыс жасап жатқан медреселер туралы ақпараттар беріліп отырған, онда: «Жетісу облысының Сергиополь қаласында мұсылман балалары діни сауат ашатын медресе осы уақытқа дейін болмады. Жақында шақырылған имам Хабибулла Махзум Казыев жақсы медресе ашып, 70-ке жуық оқушы қабылдады. Бұл медреседе бастауыш білім Ховадже-и-субьян оқулығы негізінде жаңа әдіс бойынша оқытылады. Мударрис Троицк қаласындағы Ахмед-қажы медресесінде мұсылмандық ғылымдар курсы тәмамдағаны», – айтылады [13, 22]. Осы ақпарат негізінде бір емес екі жерде жұмыс жасап тұрған медресе туралы, ондағы білім беру бағыты туралы және оқуға деген қазақ халқының ынтасын анықтауымызға болады. Мұндай мәліметтер баршылық, оның барлығын жинақтап, бір жүйеге келтіру алда кезегін күтіп тұрған мәселелердің бірі. Қазақ халқының ынтасы дегенде, оның жаңашылдыққа құмарлығы, білуге, тануға деген құштарлығы туралы кезінде, 1886 жылы Бөкей Ордасы халықтық училищесіне инспектор қызметіне тағайындалған А.Е. Алехтров өзінің қазақ халқымен алғаш кездесуі туралы «народ этот умный,... любопытство – одна из главных его особенностей», – дей келе – «Киргиз (қазақ) интересуется положительно всем, что только может совершаться подлунном мире, близко принимая к сердцу совсем даже не относящаяся к степи явления современной жизни», – деп жазып кетеді [14, 47 б.]. А.Е. Алехтровтың қазақ халқының танымы мен қызығушылығының жоғары екенін атап өткені біздің жоғарыда айтқан қазақ жастары алғыр, білімге құштар болған деген сөзімізді растай түсетіндей.

XIX ғасырдың өн бойында қазақ жерінде Созақ («Баб ата»), Қызылорда («Қалжан ахун», «Мырзабай ахун»), Талдықорған («Мамания»), Алматы («Қорам»), Тараз («Әбдіқадыр»), Сырымбет (Айғаным медресесі), Бөкей ордасы («Орда»), Семей («Ахмет Риза», «Аякөз», «Сары Хисмат»), Орал («Мутыгия», «Рахибия», «Бузуов»), Жезқазған («Дулығалы»), Торғай («Тұз»), Орда («Аққойлы»), Шаян («Аппақ ишан»), Түркістан, Қарнак («Халфе», «Шамухамед ишан», «Молда Хашыр дамолла», «Әбілхайыр қазы»), Ақтөбе, Ырғыз, Лепсі, Мерке, Қостанай өңірлерінде мед-

реселер көптеп бой көтерді. Бұл медреселердің кейбірі жәдидшілік ағымы негізінде жаңашыл жүйеде қалыптасқан татар-башқұрт медреселері әсерімен салынды. [15, 170 б.]

XIX ғасырдың аяғы – XX ғасырдың басында қазақ даласының батыс, солтүстік-батыс аудандарында жаңа ағымдағы зайырлы білім беру ісі өрістеп жатқан уақытта, оңтүстік, оңтүстік-шығыстағы оқу орындары Бұқара, Самарқанд және Орта Азияның басқа қалаларындағы оқу орындарына қарап бет түзеді.

Діни мектептер, негізінен, қазақ халқы мен ауқатты байлардың қаражаты есебінен жұмыс жасады.

Сонымен қатар, жәдидтік қозғалысты қазақ даласында жүзеге асыруда татар халқының да өзіндік үлес қосқанын да айта кетуіміз керек. Қазақ жеріне тілмаш болған және сауда жасауға келген татар көпестері бұл елде оқудың маңыздылығын көздерімен көргендіктен, мешіт пен медресе салып, Қазаннан арнайы оқыған молдаларды шақыртқан. XIX ғасырдың ортасында Қазақстан территориясында мұсылман мектептері мен медреселерде оқытушылардың басым бөлігі татар молдалары

болды. Мәселен, қазақтың тұңғыш ағартушыларының бірі Ш.Ш. Уәлиханов алғаш рет ауыл молдаларынан, татар мүдәрістерінен білім алып, мұсылмандық оқу-жазуды меңгерген. Келешекте ол татар ағартушысы Ш. Маржанимен танысады, оған ағартушылық еңбегі үшін татарлардың алдыңғы қатарлы зиялылары жоғары баға береді [16, 14 б.].

Сонымен, XIX ғасырдың аяғы – XX ғасырдың басында қазақ даласында мектептер мен медреселердің көптеп ашылуы халықтың басым көпшілігін сауаттандырып қана қойған жоқ, сонымен қатар ұлттық танымын да жоғарылатты. Нәтижесінде, XX ғ. бас кезінде қазақ даласында болған саяси оқиғалар, 1905-1907 жылдардағы революцияға, Патшаның 1916 жылғы майданның қара жұмысына алу туралы жарлығына қарсы ұлт-азаттық қозғалысына, одан қала берді, 1917 жылғы Ақпан және Қазан революциясына қатысуға дайын болғандығы, тіпті ұлттық автономия құру мәселесін ту етіп көтеруі, қазақ жастарының XX ғасырдың бас кезінде өте білімді, саяси көзқарастары пісіп жетілген, өз ұлтын азат ел қатарында көргісі келетін жаңашыл саяси элита ретінде қалыптасқандығын көрсетеді.

Әдебиеттер

- 1 Мустафина Р.М. Представления, культы, обряды у казахов. – Алматы: Қазақ университеті, 1992. – 176 с.
- 2 Медресе Казанской губернии второй трети XIX – начала XX в.: Сборник документов и материалов. – Казань: Главное архивное управление при Кабинете Министров Республики Татарстан, 2012. – 288 с.
- 3 Сактаганова З.Г., Майкенова А.Р. Распространение ислама в казахском обществе в конце XIX века // Вестник КарГУ. – №1. – Караганда, 2008. <http://e-islam.kz/ru/maqalalar/item/325-eIslam>
- 4 Ибрагим Т.К., Султанов Ф.М., Юзеев А.Н. Татарская религиозно-философская мысль в общемусульманском контексте. – Казань: Татар.кн.изд-во, 2002. – 239 с.
- 5 Тұмабаев С.Т. Кеңестік кезеңнен кейінгі Орталық Азиядағы тарих ғылымы жәдидшілдік туралы // Отан тарихы. – 2005. – №3.
- 6 ООМА. 21-к., 2-т., 618-іс. 21-п.
- 7 ТРҰА. 199-к., 2-т., 1422-іс. 7-п.
- 8 ТРҰА. 199-к., 2-т., 1498-іс. 358-п.
- 9 ТРҰА. 199-к., 2-т., 1560-іс. 237-п.
- 10 ТРҰА. 199-к., 2-т., 1422-іс. 13-п.с.
- 11 ООМА. 213-к., 1-т., 57-іс. 226-п.
- 12 ООМА. 213-к., 1-т., 40-іс. 97-п.с.
- 13 Терджиман-переводчик. 2.04.1891. №11. – 22 с.
- 14 Алектров А.Е. Указатель книг, журнальных и газетных статей и заметок о киргизах. – Казань: Тип. Императорского Университета, 1900. – 969 с.
- 15 Әбдірәсілқызы А. Қазақстандағы діни білім жүйесі: тарихы, қазіргі жай-күйі және өзекті мәселелері: «Діни білім беру және ағарту діни экстремизм мен терроризмнің алдын алу факторы ретінде» атты республикалық ғылыми-тәжірибелік конференциясының материалдары. – Астана, 2013 жыл 26 маусым. – Астана, 2013. – 170 б.
- 16 Жораева Г.Т. XIX ғасырдың соңы – XX ғасырдың бас кезіндегі қазақ-татар зиялыларының өзара қарым-қатынасы: тарихи талдау: т.ғ.к. ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның авторефераты. – Алматы, 2007. – 26 б.

References

- 1 Mustafina R.M. Predstavlenija, kul'ty, obrjady u kazahov. – Almaty: Kazak universiteti, 1992. – 176 s.
- 2 Medrese Kazanskoj gubernii vtoroj treti HH – nachala HH v.: Sbornik dokumentov i materialov. – Kazan': Glavnoe arhivnoe upravlenie pri Kabinete Ministrov Respubliki tatarstan, 2012. – 288 s.
- 3 Saktaganova Z.G., Majkenova A.R. Rasprostranenie islama v kazahskom obshhestve v konce XIX veka // Vestnik KarGU. №1. – Karaganda, 2008. <http://e-islam.kz/ru/maqalalar/item/325-eIslam>
- 4 Ibragim T.K., Sultanov F.M., Juzeev A.N. Tatarskaja religiozno-filosofskaja mysl' v obshhemusul'manskom kontekste. – Kazan': Tatar.kn.izd-vo, 2002. – 239 s.
- 5 Тұмбабаев С.Т. Kenestik kezennen kejingi Ortalyk Azijadagy tarih gylmy zhadidshildik turaly // Otan tarihy. – 2005. – №3.
- 6 OOMA. 21-k., 2-t., 618-is. 21-p.
- 7 TRYA. 199-k., 2-t., 1422-is. 7-p.
- 8 TRYA. 199-k., 2-t., 1498-is. 358-p.
- 9 TRYA. 199-k., 2-t., 1560-is. 237-p.
- 10 TRYA. 199-k., 2-t., 1422-is. 13-p.s.
- 11 OOMA. 213-k., 1-t., 57-is. 226-p.
- 12 OOMA. 213-k., 1-t., 40-is. 97-p.s.
- 13 Terdzhiman-perevodchik. 2.04.1891. №11. – 22 s.
- 14 Alektrov A.E. Ukazatel' knig, zhurnal'nyh i gazetnyh statej i zametok o kirgizah. – Kazan': Tip. Imperatorskago Universiteta, 1900. – 969 s.
- 15 Abdirasilkyzy A. Kazakstandagy dini bilim zhyjesi: tarihy, kazirgi zhaj-kyji zhane uezkti maseleleri: «Dini bilim beru zhane agartu dini jekstremizm men terrorizmnin aldyn alu faktory retinde» atty respublikalyk gylmy-tazhiribelik konferencijasynyn materialdary. – Astana, 2013 zhyl 26 mausym. – Astana, 2013. – 170 b.
- 16 Zhoraeva G.T. XIX gasyrdyn sony – XX gasyrdyn bas kezindegi kazak-tatar ziyalylarynyn ozara karym-katynasy: tarihi taldau: t.g.k. gylmy darezhesin alu yshin dajyndalghan dissertacijany avtoreferaty. – Almaty, 2007. – 26 b.